שרידים מהתקופות הביזנטית, האסלאמית הקדומה, הצלבנית והעות׳מאנית ב״מתחם גנור״ ביפו

אריולה יקואל

מבוא

בשנים 1994–2008 נערכו חפירות ארכיאולוגיות נרחבות ב״מתחם גנור״ ביפו, הממוקם בשוליים המזרחיים של התל, ממערב לשוק הפשפשים, ונחשפו ממצאים מתקופת הברונזה המאוחרת עד ימי המנדט הבריטי (Peilstöcker 2011; Peilstöcker and Burke 2011a). החפירה המדווחת להלן נערכה בחודש מאי 2009 בחלקו המזרחי של המתחם הגובל בשוק הפשפשים, לקראת בניית אזור מגורים חדש (נ״צ 38–662268/ 28–177009; איור 1).[1] שטח החפירה (E3) ממשיך את רצף השטחים מהחפירות הקודמות בתל וב״מתחם גנור״, ועל כן, תוצאות החפירה יוצגו בהתאם לסטרטיגרפיה שגובשה בעבר (טבלה 1; Peilstöcker and Burke 2011b).

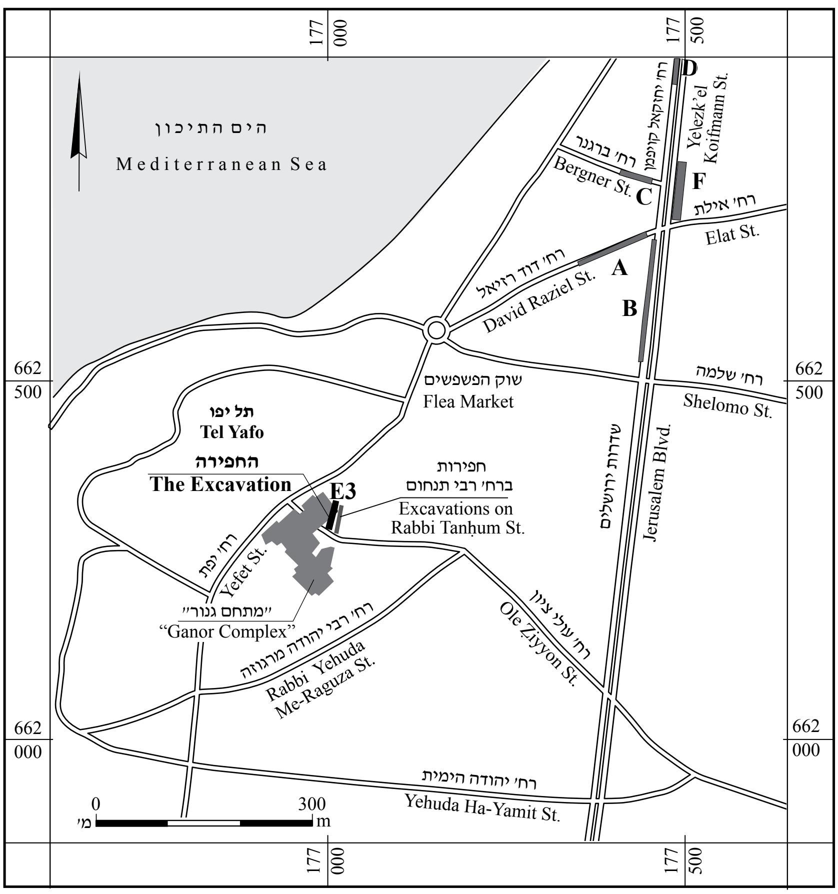

איור 1. מפת איתור (לחפירות בשטחים D–A, F, ר׳ יקואל ומרכוס, כרך זה).

טבלה 1. רצף ההתיישבות ב״מתחם גנור״

שכבה	תקופה	תאריכים (לסה״נ)	שרידים מחפירות קודמות ב״מתחם גנור״	החפירה הנוכחית
0	מודרנית	לאחר 1947	?	
I	מנדטורית	1947–1917	?	-
II	עות׳מאנית	1917–1517	+	+
III	ממלוכית	1517–1268	קברים בלבד	-
IV	צלבנית	1268 –1087 1187–1099	+ +	+ +
V	אסלאמית קדומה	1099–638	+	+
VI	ביזנטית	638–324	+	נחפרה חלקית
VII	רומית	63 לפסה״נ–324	קברים בלבד	לא נחפרה
VIII	הלניסטית	332–63 לפסה״נ	+	לא נחפרה
IX	פרסית	586–332 לפסה״נ	+	לא נחפרה
X	ברזל	1200–586 לפסה״נ	כלי חרס בלבד	לא נחפרה
XI	ברונזה מאוחרת	1550–1200 לפסה״נ	כלי חרס בלבד	לא נחפרה

על סמך הנתונים מהחפירות בתל ובסביבתו היו ביפו עיר עליונה ועיר תחתונה. העיר העליונה הייתה בתל, ובה היה המרכז העירוני, ואילו העיר התחתית התפרסה סביב התל ושימשה למגורים, לתעשייה או לקבורה. המצב הפוליטי, החברתי והכלכלי השפיע על הגבולות הגאוגרפיים של העיר התחתית: בימי שלום ושגשוג כלכלי היא התרחבה, ואילו בתקופות מלחמה היא הצטמצמה לאזור הסמוך לשולי התל (ארבל ופיילשטוקר תשס״ט); לעתים, היא שימשה רק לקבורה (יקואל תשע״ג). בהתאם לכך השתנה אופיו של שטח E3. ניתוח השרידים והעדויות ההיסטוריות מאפשר לשחזר חלק מהעיר התחתית.

עיקר הממצא מהחפירה מתוארך לתקופה הצלבנית (שכבה IV) — פרק הזמן שבו שימשה יפו נמלה של ירושלים הבירה. העיר התחתית גדלה והתפתחה מעבר לגרעין הקדום. בתקופה הממלוכית (שכבה III), לאחר שבייברס כבש את העיר בשנת 1268 והחריב אותה, היא ננטשה ונותרו בה בעיקר חיילי יחידת המשמר (ארבל תשע״ד); ואכן, כמעט שלא נתגלו ממצאים מתקופה זו. השרידים המקוטעים שנחשפו מהתקופות הביזנטית והאסלאמית תורמים אף הם להבנת תולדות העיר בכלל, והעיר התחתית בפרט.

החפירה

נפתחו תשעה ריבועים בציר צפון–דרום (תכנית 1), ונחשפו בהם מפלס חיים מהתקופה הביזנטית (שכבה VI), שרידי מתקן מהתקופה האסלאמית הקדומה (שכבה V), שרידי מבנים ומתקנים מהתקופה הצלבנית (שכבה IV) ויסודות של מבנה מהתקופה העות׳מאנית (שכבה II). כמו כן, נתגלה מטבע ברונזה מימי תלמי הב׳ (285–246 לפסה״נ; ר׳ קול, להלן: מטבע מס׳ 1), ללא הקשר סטרטיגרפי. שטח החפירה המצומצם, מגבלת הזמן ושיקולי בטיחות מנעו את חשיפתם של מכלולים שלמים ואת העמקתה של החפירה עד סלע האם.

התקופה הביזנטית (שכבה VI; תכנית 1)
בריבועים E4, E6 ו־E8 נחשפו מפלסי חיים (L6812, L6813, L6803; בהתאמה), המורכבים מאדמה חומה־אדמדמה, משברי רעפים ומשברי כלי חרס, ובהם: קנקנים דמויי־שק, קנקנים בעלי דפנות מצולעות, כלי בישול וכלי הגשה (לא אוירו). כן נמצאו אבני פסיפס מזכוכית (ר׳ להלן), ופסולת של תעשיית זכוכית (L6813), המעידה ככל הנראה על פעילות תעשייתית נקודתית (ר׳ Gorin-Rosen, this volume).

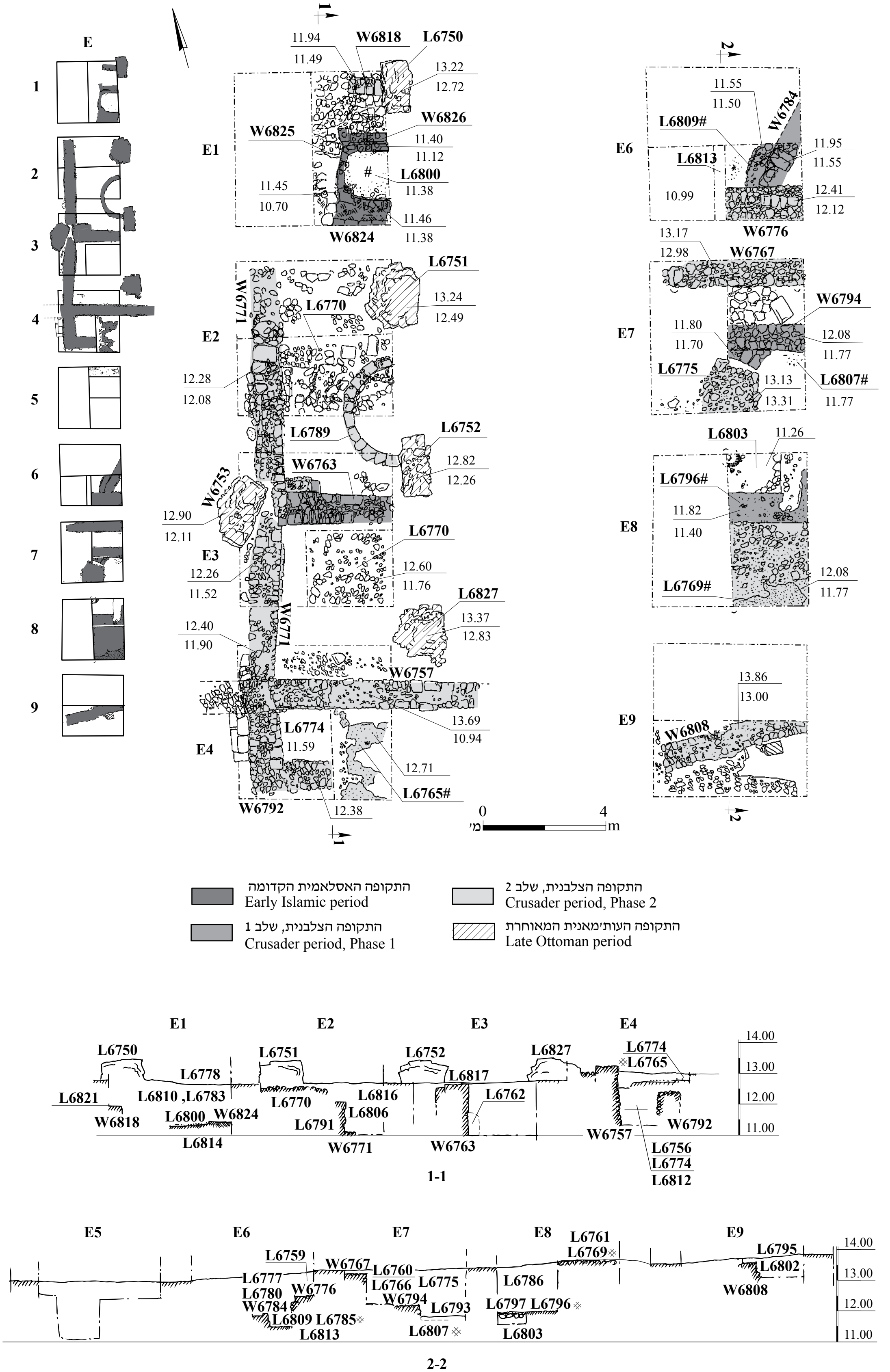

תכנית 1. שטח החפירה, תכנית וחתכים; מיקומם היחסי של ריבועים E1–9 מתואר בשרטוט הסכמתי משמאל לתכנית.

התקופה האסלאמית הקדומה (שכבה V; תכנית 1)
בריבוע E1 נחשף חלק של תא מרובע (L6800; איור 2), ככל הנראה מתקן; שרדו ממנו יסודות של שלוש דפנות — הדופן המזרחית נמצאת מחוץ לגבולות החפירה — שנבנו מאבני כורכר גדולות ובינוניות. הנדבך התחתון של הדופן הדרומית (W6824) נבנה מלבני בוץ (0.36 × 0.36 מ׳). רצפת המתקן צופתה בטיח הידראולי לבן, שניגש אל דופנו הדרומית. נראה כי המתקן טויח מבפנים, ויש בכך כדי לרמוז שנעשה בו שימוש בנוזלים (Porath 2002:35). הממצא הקרמי מההצטברויות מעל רצפתו (L6778, L6783, L6810; תכנית 1: חתך 1–1) תוארך לתקופה הצלבנית (ר׳ בושנינו ויקואל, כרך זה: איורים 2–4). מתחת למתקן (L6814) נתגלה ממצא מהתקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה (ר׳ בושנינו ויקואל, כרך זה: איור 1).

כלי חרס מהתקופה האסלאמית הקדומה (ר׳ בושנינו ויקואל, כרך זה: איור 1), ובהם כלי שולחן ובישול, ובקבוק זכוכית (ר׳ Gorin-Rosen, this volume: Fig. 1), נמצאו בהצטברויות ובמילויים בכל שטח החפירה.

התקופה הצלבנית (שכבה IV; תכנית 1)
המקורות ההיסטוריים מלמדים שהצלבנים שלטו ביפו במאות הי״א–הי״ג לסה״נ (Boas 2011), עד הכיבוש הממלוכי בידי בייברס בשנת 1268.

שרידים אדריכליים מהתקופה הצלבנית נחשפו בכל שטח החפירה, ואפשר לזהות בהם שני שלבי בנייה: שלב 1 תוארך לסוף המאה הי״א – המאה הי״ב לסה״נ, ושלב 2 תוארך למאה הי״ג לסה״נ. השלבים תוארכו על סמך הסטרטיגרפיה מחפירה זו ומחפירות קודמות באזור (ר׳ בושנינו ויקואל, כרך זה: איורים 2–4).

שלב 1. לשלב זה שייכים קירות וקטעי רצפות שהתגלו בכל שטח החפירה. חלק מהקירות שימשו גם בשלב השני, לדוגמה קיר 6763 בריבוע E3, שנבנה בציר מזרח–מערב מאבני גזית גדולות (איור 3) וביניהן אבני גוויל קטנות. הקיר נחשף לגובה שישה נדבכים, והובחנו נדבכים נוספים בעומק. אבני הגזית הגדולות והמסותתות היטב מלמדות שהקיר היה חלק ממבנה שעמד במקום בשלב זה, ואילו בשלב המאוחר שימש יסוד למבנה אחר שהוקם מעליו (W6757 ,W6771; ר׳ להלן).

שרידים נוספים משלב 1 נחשפו בחלק הדרומי של החפירה (ריבועים E8–E6), ובהם קטעי קירות ורצפות (תכנית 1: חתך 2–2). בריבוע E6 התגלה קטע של קיר (W6784) במצב השתמרות ירוד, הבנוי מאבני כורכר המלוכדות באבני גוויל קטנות. ניגשת אליו רצפת טיח אפרפר המעורב בגריסי פחם (L6809). בריבוע E7 נחשף קטע של קיר (W6794), הבנוי בציר מזרח–מערב מאבני גוויל

איור 2. מתקן מרובע (L6800), מבט לדרום.

איור 3. קיר 6763, מבט למזרח.

קטנות ובינוניות, וביניהן אדמה שחורה מהודקת היטב. אל הקיר ניגשת מדרום רצפת טיח, ובה גריסי פחם (L6807). בריבוע E8 נתגלתה רצפת טיח (L6796) שתשתיתה בנויה מאבני גוויל קטנות ובינוניות. הרצפה השתמרה במצב טוב, למעט בצד המזרחי של הריבוע. נראה שהיא המשיכה מעבר לגבולות החפירה.

שלב 2. השרידים משלב זה הם עיקר הממצא האדריכלי (תכניות 1, 2). בחלק הצפוני של השטח (ריבועים E4–E2) נתגלה חלק ממבנה, ובו לפחות שלושה חדרים (3–1), הסדורים בציר צפון–דרום. ברוב הקירות השתמרו רק היסודות, לעומק נדבך אחד עד שמונה (איור 4), ואלה בנויים מאבני כורכר מהוקצעות שביניהן ליבה עשויה מאבני גוויל קטנות. קיר 6757, המפריד בין חדרים 2 ו־3 יוצא דופן. הוא השתמר בחלקו לגובה ארבעה נדבכים של אבני כורכר גדולות ומסותתות.

בחדר 1 נחשפה שכבת מפולת ובה אבני גוויל (L6770), פריטים אדריכליים — למשל אבן סף ועמודים — ושברי כלי חרס (ר׳ בושנינו ויקואל, כרך זה: איור 3). במפולת נמצאו מעט אבנים מסותתות. סביר להניח שבתקופה מאוחרת יותר נלקחו ממנה אבנים לשימוש משני. לא השתמרה

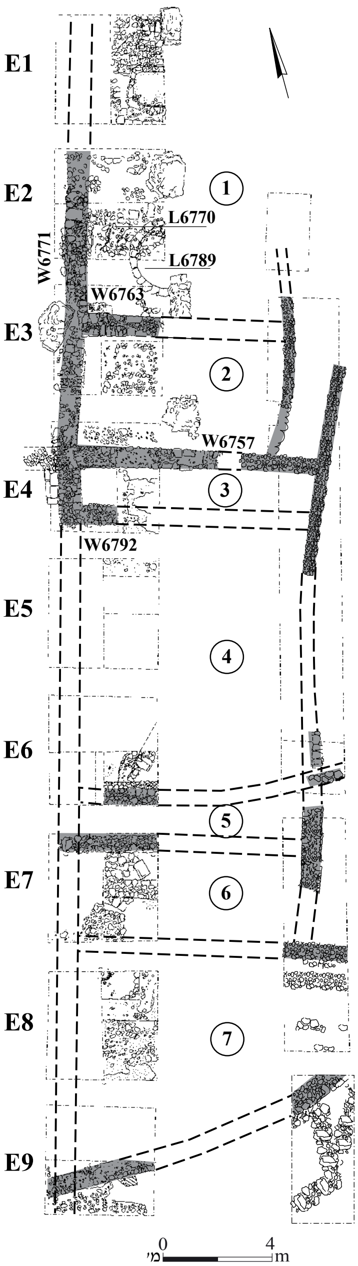

תכנית 2. שחזור המבנה על סמך ממצאי החפירה הנוכחית וחפירות קודמות.

רצפה, וייתכן שהחדר לא היה מרוצף. מתחת למפולת, בחלק הדרומי־המזרחי של החדר, נמצא חציו המערבי של מתקן עגול (L6789; 2.5 מ׳ קוטר פנימי), הבנוי מאבני כורכר ללא חומר מלכד. המתקן השתמר לגובה נדבך אחד (איור 5); היעדר טיח בצדו הפנימי מרמז ששימש לאחסון מוצרים יבשים, כמו דגנים וחיטה.

איור 4. קיר 6771, מבט לצפון.

איור 5. מתקן 6789, מבט לדרום.

הקיר המפריד בין חדרים 1 ו־2 (W6763) נבנה בשלב 1, והמשיך לשמש בשלב זה. המידות של חדר 2 דומות לאלה של חדר 1. שרידי המפולת (L6770) נחשפו גם בחדר 2, והקיר המפריד בינו ובין חדר 3 (W6757) השתמר גם בצדו המזרחי.

חדר 3 צר ורחב (1.3 מ׳ רוחב). רצפתו צופתה בטיח לבן, המונח על תשתית העשויה מצדפים מרוסקים (0.1 מ׳ עובי). צורת בנייה זו מוכרת באתרי החוף לאורך התקופות, ובפרט בתקופה הצלבנית (Boas 2010:52–54). רצפת החדר (L6765; איור 6), שהשתמרה חלקית, ניגשה אל הקיר הצפוני (W6757).

לשלב זה שייכים גם קטעי קירות ורצפות שנחשפו בריבועים E1, E6–E9 (תכניות 1, 2). הקירות נבנו מאבני כורכר ללא חומר מלכד בציר מזרח–מערב. לרוב השתמרו מהם רק היסודות. בריבוע E8 התגלתה רצפת טיח לבנה (L6769), שתשתיתה עשויה מאבני גוויל קטנות. הרצפה, שהשתמרה חלקית, לא נחפרה במלואה, ולכן גבולותיה אינם ידועים. שיטת הבנייה של הקירות והרצפה, הכיוון שלהם והמרחק ביניהם מלמדים שהם השתייכו לאותו מבנה. נאספו כלי חרס (ר׳ בושנינו ויקואל, כרך זה: איור 3) וכלי זכוכית (ר׳, Gorin-Rosen this volume: Figs. 1, 2), ובהם כלים מקומיים וכלי יבוא, האופייניים לתקופה הצלבנית.

המבנה והמתקן נהרסו במאה הי״ג לסה״נ, וכוסו באבני המפולת (L6770). ייתכן שההרס הוא תוצאה של הכיבוש הממלוכי בידי בייברס בשנת 1268 לסה״נ (Strange-Burke 2011:127; Makrizi 1845).[2] אבני המפולת נשדדו ככל הנראה בתקופה העות׳מאנית.

התקופה העות׳מאנית (שכבה II; תכנית 1)

שרידים מהתקופה העות׳מאנית נחשפו בעיקר בצד הצפוני־המזרחי של ריבועים E1–E4, ובהם ארבע אומנות, הערוכות בציר צפון–דרום (L6750, L6751, L6752 ו־L6827) במרחקים שווים זו מזו (5 מ׳). האומנות בנויות מאבני כורכר המלוכדות בחומר מליטה לבן ובו צדפים מרוסקים. בצדו הצפוני־המערבי של ריבוע E3 נחשף קטע מיסוד של קיר (W6753) הבנוי מחומרים דומים. על סמך האחידות בבנייה ובכיוון הכללי של השרידים נראה שהם השתייכו למבנה אחד, שיסודותיו חדרו לתוך השכבה הצלבנית.

ייתכן ששרידים אלה הם חלק מהצד המזרחי של מבנה מגורים רחב ממדים, שנחשף בעבר (פיילשטוקר ובורק 2009) ותוארך לסוף המאה הי״ט לסה״נ.

איור 6. קיר 6757 ורצפת טיח (L6765), מבט לצפון.

הממצא

לצד כלי החרס (ר׳ בושנינו ויקואל, כרך זה) וכלי הזכוכית (ר׳ Gorin-Rosen, this volume) נמצאו אבני פסיפס, מסרק, חרוזים, מטבעות ועצמות בעלי חיים.

אבני פסיפס

בלוקוס 6813 בריבוע E6 (שכבה VI) נמצא קטע פסיפס, המורכב מתשתית טיח ועליה מעט אבני פסיפס מזכוכית, חלקן מצופות זהב.[3] האבנים הונחו בזווית זו לזו כדי שקרני האור המשתקפות דרכן בשעה מסוימת של היום ייצרו משחק של אור וצל; לכן, נראה שהיו חלק מפסיפס קיר. התשתית של פסיפסי הקירות דומה לזו של ציורי הקיר. על הטיח שבתשתית אפשר להבחין בסימנים שהשאיר האמן לציון תום העבודה באותו יום. מתחת לאבני הפסיפס הובחנו קווי מתאר בצבע אדום, ככל הנראה של הדגם שהיה מעל.

מסרק

המסרק עשוי מעצם (איור 1:7), והוא התגלה בשכבה IV בריבוע E7 (L6766; תכנית 1: חתך 2–2). למסרק קצה פעיל, ובו שמונה שיניים עבות (4.5 × 1.9 מ״מ גודל ממוצע), ובראשו נקב. מסרקים

איור 7. מסרק וחרוזים.

בעלי שיניים עבות שימשו לסידור השער, לעומת מסרקים בעלי שיניים דקות וצפופות ששימשו לפליית כינים (גורזלזני תשס״ד:45; Mumcuoglu and Zias 1988:545; 1989:69). לפי צורת השיניים, נראה שהמסרק שימש לסידור השער.

כדי לייצר מסרק שלם מעצם השתמשו בדרך כלל בעצם שטוחה וגדולה, למשל כתף או אגן. מסרקים

עשויים מעצם מתקופות רבות נחשפו באתרים רבים בארץ (איילון ושורק תשנ״ט; אבשלום־גורני תשס״ד:106, איור 14:4; בן־ארי 2011: איור 5; ארבל 2012; טליס 2012: איור 11:12). מסרק מעצם המתוארך לתקופה הצלבנית נמצא באוסף מוזיאון רוקפלר (Boas 1999:179).

חרוזים

אמיר גולני

נמצאו שני חרוזים (איור 7:2, 3) במילויים לא־חתומים בריבועים E3 ו־E7 (שלב 2; L6817, L6766 בהתאמה). קשה לתארך את החרוזים על סמך הקבלות, כיוון שצורתם ושיטת הייצור שלהם היו זהות בתקופות רבות. החרוז שבאיור 7:2 דו־קוני, מוארך (Golani 2013:194–195, Type II.7), עשוי מקרניאול. הוא שויף לאורכו והוחלק בשש פאות, שהעניקו לו חתך משושה. החרוז ניזוק משני צדיו. החרוז שבאיור 7:3 עשוי מפיאנס ועליו זיגוג כחול ולבן. הוא שימש תליון. מצב השתמרותו טוב, צורתו ייחודית, ולא נמצאו לו מקבילות.[4] השימוש בפיאנס מוכר כבר מתקופת הברונזה, ולכן אי אפשר לתארך אותו על סמך שיטת הייצור. השימוש בזיגוג לבן וכחול, לעומת זאת, אופייני לתקופות הממלוכית והעות׳מאנית.[5] כיוון שלא נתגלו שרידים מהתקופה הממלוכית, אפשר לשייך אותם לתקופה העות׳מאנית.

מטבעות

רוברט קול

נתגלו שישה מטבעות, שלושה מהם זוהו.[6] המטבע הקדום ביותר (מס׳ 1) הוא מטבע ברונזה מימי תלמי הב׳ (285–246 לפסה״נ) שנמצא לצד קרמיקה ביזנטית. שני המטבעות האחרים (מס׳ 2, 3) תוארכו לסוף המאה הי״ב – תחילת המאה הי״ג. מטבע מס׳ 2 הוא פלס של השליט הזנגʼי צלאח אסמעיל (566–575 להיג׳רה/1173–1179 לסה״נ), יורשו של נור א־דין, והוא נמצא במילוי מעורב. מטבע מס׳ 3 הוא טנק נחושת של מלך ארמניה הנוצרית, הטום הא׳ (1226–1270 לסה״נ), והוא נמצא לצד קרמיקה מהתקופה הצלבנית. השכיחות של מטבעות זנגʼים באתרים צלבניים מנוגדת לכמויות הקטנות של מטבעות מארמניה הנוצרית שנתגלו בחפירות בארץ, מרביתם מהמאה הי״ג לסה״נ.[7] הופעתם מלמדת שהקשרים הפוליטיים והכלכליים עם הממלכה הנוצרית שבדרום־מזרח אנטוליה העמיקו בעקבות מסע הצלב השלישי (Der Nersessian 1969:646–654).

1. סל 63952; לוקוס 6813; ר״ע 122528.
תלמי הב׳, 285–246 לפסה״נ, אלכסנדריה.
פנים: ראש זאוס־אמון עטור זר.
גב: עיט פרוש־כנפיים, בשטח שמאל: מגן.
Æ, 11.71 גרם, 19 מ״מ.
השווה: *SNG Ptol.*: No. 121.

2. סל 63760; לוקוס 6761; ר״ע 122529.
אל־מלך נור אל־דין אל־צלאח אסמעיל, 566–575 להיג׳רה/1173–1179 לסה״נ, חלב(?).
פנים: المستضئ / بامير الله / امير المومنين
גב: الملك الصالح / اسمعيل / بن محمود
Æ, פלס, 2.85 גרם, 22 מ״מ.
השווה: Hennequin 1985:318–319, No. 665.

3. סל 63759; לוקוס 6760; ר״ע 122530.
הטום הא׳, 1226–1270 לסה״נ, סיס.
פנים: HETOWN TAGAWOR HAYOTS מלך יושב על כס מלוכה ומשני צדיו אריות, מחזיק שרביט ביד ימין וכדור עם צלב בשמאל.
גב: SHINEAL I KAGHAKNI SIS צלב מארבעה קווים בחלקי שטח המטבע.
Æ, טנק, 7.31 גרם, 21 מ״מ.
השווה: Bedoukian 1962:277, No. 1297.

עצמות בעלי חיים (טבלה 2)

משה שדה

רוב הממצא נתגלה במכלולים מהתקופה הצלבנית, ומעט בשכבה הביזנטית.

שכבה VI (התקופה הביזנטית). בשכבה זו התגלו שמונה עצמות של יונקים מבויתים בשני סלים משני לוקוסים. זוהו אמה גדולה, חלק תחתון מצד ימין של חמור הבית (*Equus asinus*), חלק משכמה ימנית, לסת תחתונה ימנית וצלע של חזיר הבית (*Sus scrofa*), שני שברי שכמות, גַּף לא מזוהה וזרוע צד תחתון שמאלי של צאן (*Ovis aries*/*Capra hircus*). על סמך הממצא, אפשר לקבוע את קיומם של שלושה מינים, חמור הבית, חזיר הבית וצאן, כל אחד בפרט אחד.

שכבה IV (התקופה הצלבנית). הממצא נתגלה ב־33 סלים מ־24 לוקוסים. זוהו צאן (*Capra*

טבלה 2. התפלגות עצמות בעלי החיים המבויתים

מינים / עצמות	צאן	בקר	סוס	חמור הבית	גמל חד־דבשתי	חזיר הבית	תרנגול הבית	ס״ה
קרניים	1							1
גולגולת	3	3			1			7
שמורת העין	1							1
לסת עליונה	3					4		7
לסת תחתונה	5	5				5		15
שן טוחנת	9	4				15		28
שן טרום טוחנת	7	6		1		6		20
ניב						4		4
שן חותכת	1							1
עצם הלשון		1						1
שכמה	3	8	1					12
קוראקואיד							1	1
זרוע	3	3				1	2	9
אמה גדולה	2	3				1	1	7
אמה קטנה	1	1				1		3
שורש כף רגל קדמית	4	2				1		7
פיסת שורש כף רגל קדמית		1						1
אגן ירכיים	15	6						21
ירך	2	3					3	8
שוק	3	4				1		8
עקב	2	1						3
קרסול	2							2
שורש כף רגל אחורית	4	2		1			2	9
גף לא מזוהה	26	4				3	2	35
פרק אצבע 1	2		1					3
פרק אצבע 2		2						2
חוליה		1						1
חוליית צוואר 1		2						2
חוליית צוואר 3-7	1	1						2
חוליית גב עליון	1	1						2
חוליית גב תחתון	13	9						22
חוליית עצה		1						1
צלע	28	21						49
ס״ה	142	95	2	2	1	42	11	295
%	48.2	32.2	0.67	0.67	0.34	14.2	3.72	100

hircus, *Ovis aries*; לפחות שלושה פרטים על סמך עצם קרסול ימנית), בקר (*Bos taurus*), סוס (*Equus* caballus), חמור הבית (*Equus asinus*), גמל חד־דבשתי (*Camelus dromedarius*), חזיר הבית (*Sus scrofa*) ותרנגול הבית (*Gallus gallus domestica*; לפחות שני פרטים על סמך עצם הירך). מן הבר זוהו רכיכה ימית ממין ארגמן קהה־קוצים (*Murex brandaris Linne*), ושלושה שברי גולגולת של דג שפמנון מצוי (*Clarias gariepinus*). מגוון המינים מעיד על קיומו של משק חי, אך אינו מלמד על ענף משק עיקרי.

דיון ומסקנות

בחפירה בשטח E3 נחשפו שרידי יישוב ומתקנים מהתקופות הביזנטית, האסלאמית הקדומה, הצלבנית והעות׳מאנית, המשקפים את תפרוסת היישוב של העיר התחתית לאורך התקופות. היקפה המצומצם של החפירה מחייב לבחון את הממצא ביחס לתוצאות החפירות הקודמות ב״מתחם גנור״ ובשוק הפשפשים.

התקופה ההלניסטית

אף על פי שלא התגלו שרידים אדריכליים מהתקופה ההלניסטית, המטבע של תלמי הב׳ (ר׳ קול, לעיל: מטבע מס׳ 1) מרמז על פעילות שהתקיימה בחלק זה של העיר בתקופה זו. באותה העת הייתה יפו אחת הערים שקיבלו זכות טביעה ממלכתית (טל תשס״ז: 310–311). מטבעות מימי תלמי הב׳ נמצאו בחפירות קודמות בעיר, הן בהקשר סטרטיגרפי הן ללא הקשר סטרטיגרפי.[8] הכמות הרבה של מטבעות תלמי הב׳ ביפו בהשוואה למטבעות אחרים מהתקופה ההלניסטית מצביעה על שגשוג כלכלי ומעמד פוליטי־חברתי איתן בימי שלטונו. תמונה דומה של פעילות מוגברת בימי השלטון התלמי, ולא בימי השלטון הסלווקי, מתקבלת מהממצא הקרמי, למשל בנרות ובאמפורות המיובאות (Arbel 2011). ייתכן שהכמות הרבה של מטבעות תלמי הב׳ היא תוצאה של שנות מלכותו הרבות, או של מטבעה פעילה שהייתה בעיר בימי שלטונו. דומה כי ריבוי המטבעות של תלמי הב׳ ביפו דורש מחקר מעמיק, שיאפשר מחד גיסא לתארך טוב יותר את שלטון בית תלמי ביפו, ומאידך גיסא יסייע להבין את השינויים שחלו בין פרק זמן זה לימי השלטון הסלווקי. בתקופה הרומית שטח החפירה לא היה מיושב ושימש בית קברות (יקואל תשע״ג).

התקופה הביזנטית

בתקופה הביזנטית עלה מעמדה הכלכלי של יפו, והיא נזכרת פעמים רבות במקורות היסטוריים מהתקופה ובמסעות עולי רגל (לרשימת האזכורים במסעות צליינים, ר׳ Foran 2011:110, Table 9.1). הנמל חזר לתפקד כאחד הנמלים המרכזיים בארץ, והצליינות התפתחה ותרמה לשגשוג הכלכלי (טולקובסקי תשס״א: 60). הממצא הארכיאולוגי מלמד על התרחבות העיר ותומך בעדויות ההיסטוריות. בחפירות שנערכו בעבר סמוך לחפירה זו נחשפו שרידי מבנה, כנראה כנסייה, וכן רצפות פסיפס, שרידים של מבני ציבור, מתקנים, גת ובית מרחץ (ארבל ופיילשטוקר תשס״ט: 38; פיילשטוקר ובורק 2009). אלה מלמדים שהאזור שימש לפעילות ציבורית ותעשייתית. שרידי הפסולת של תעשיית הזכוכית שנחשפו בחפירה מעידים על פעילות תעשייתית מקומית.

התקופה האסלאמית הקדומה

על העיר מהתקופה האסלאמית הקדומה אנו למדים ממקורות אחדים (ר׳ טולקובסקי תשס״א: 61–67; Foran 2011:112–116). מעמדה של יפו ירד בתקופה זו, ככל הנראה כתוצאה מהפסקת המסחר עם אירופה. עם זאת, היא שימשה נמלה של רמלה, בירת הפרובינציה. השרידים שנתגלו אינם מעידים על שינויים אורבניים מהותיים, למעט בשיטות הבנייה. נראה שנעשה שימוש חוזר ברחובות ובמבנים מהתקופה הביזנטית (ארבל ופיילשטוקר תשס״ט: 38–39). האזור שממזרח לתל שימש בתקופה זו לתעשייה ולחקלאות. בחפירות קודמות נחשפו שרידים דלים, בעיקר של מתקנים במצב השתמרות גרוע, ועם זאת עושר של ממצא קרמי ונומיסמטי, ממצא כלי זכוכית וממצא זעיר (פיילשטוקר ובורק 2009). בחפירה זו נתגלו שרידים דלים, המחזקים את ההנחה שהשטח שימש, בין היתר, לתעשייה. כלי החרס שנחשפו תוארכו למאות הח׳–הי״א לסה״נ (ר׳ בושנינו ויקואל, כרך זה), והם משקפים את ההיסטוריה של העיר בתקופה האסלאמית הקדומה, מאז שיפו הייתה בשלטון בית אומיה עד שלטון הפאטימים במאה הי״א לסה״נ.

התקופה הצלבנית

בתקופה הצלבנית נכבשה העיר כמה פעמים: בשנת 1099, במהלך מסע הצלב הראשון, במלחמות שהתנהלו בין המוסלמים לצלבנים; בשנת 1187, בידי צלאח א־דין; ובשנת 1191, בידי ריצ׳רד לב

הארי (ר׳ Boas 2011). בעקבות אלה חלו שינויים רבים בפני העיר. יפו, שהייתה עיר נמל, שימשה נקודת מוצא לירושלים (Boas 2011:121–123). השרידים הארכיאולוגיים מלמדים שהעיר התפתחה והתרחבה, והיו בה רחובות מסודרים, מבני ציבור, מבני מגורים, ותעשיות מפותחות (ארבל ופיילשטוקר תשס״ט:39–40). האזור שממזרח לתל יושב בצפיפות, וזוהו בו שני שלבים ארכיטקטוניים. נחשפו שרידי קירות ורצפות, שעל סמך שיטת בנייתם אפשר להסיק כי השתייכו למבנים מונומנטליים שהתנשאו לגובה — כנראה מבני ציבור ומגורים (פיילשטוקר ובורק 2009; Peilstöcker and Burke 2011b: 181–182). בחפירה שנערכה ברחוב רבי תנחום, מטרים אחדים ממזרח לחפירה זו (ארבל 2008), תוארך הממצא העיקרי לתקופה הצלבנית. השרידים מחפירה זו הם המשך של השרידים מרחוב רבי תנחום; שניהם בנויים בציר צפון–דרום. חיבור הממצא משתי החפירות מאפשר לשחזר במקום מבנה גדול, ובו לפחות שבעה חדרים (תכנית 2). על סמך קטעי הקירות שהשתמרו, אפשר לשחזר אולם מרכזי (4), משני צדיו מסדרונות (3, 5) ושני חדרים סימטריים לצד כל מסדרון (1, 2 מצפון ו־6, 7 מדרום). הקירות ברחוב רבי תנחום נמשכו לכיוון מזרח, מחוץ לגבולות החפירה. לפיכך, ייתכן שהיו למבנה חדרים נוספים. בניית מתחמים צרים וארוכים ובהם כמה יחידות מוכרת בתקופה הצלבנית (Boas 1997:185).

מתוצאות החפירה הצטבר מידע אודות הממצא האדריכלי באזור בתקופה הצלבנית, המרמז על תכנון עירוני בשיטת בנייה דומה. סביר להניח שבאזור המזרחי של ״מתחם גנור״ ניצב מבנה מגורים רחב־ממדים או חנויות. כלי החרס תוארכו למאות הי״א–הי״ג לסה״נ (ר׳ בושנינו ויקואל, כרך זה).

בממצא הקרמי מהתקופה הצלבנית כלי יבוא רבים, המעידים על קשרי מסחר ענפים עם אירופה (Stern 2012). לעומתם, רוב כלי הזכוכית מתקופה זו מקומיים (ר׳ Gorin-Rosen, this volume). המכלולים הקרמיים מציגים רצף כרונולוגי מלא של התקופות האסלאמית הקדומה והצלבנית עד כיבושה של העיר בשנת 1268 לסה״נ בידי הסולטן הממלוכי בייברס (טולקובסקי תשס״א:97–98), שהרס אותה עד היסוד ואסר את ההתיישבות בה. תאריך זה נתמך בממצאים אחדים, ובהם: קערה השייכת לטיפוס כלי נמל סנט סימאון; כלי זכוכית, שכמותם נמצאו באפולוניה־ארסוף בשלב שלפני חורבן המצודה בשנת 1265 לסה״נ (ר׳ Gorin-Rosen, this volume); ומטבע מארמניה הנוצרית מהשנים 1226—1270 לסה״נ (ר׳ קול, לעיל: מטבע מס׳ 3). בתיאורים של נוסעים ובציורים מהתקופה מוצגת יפו כעיר ריקה ונטושה (טולקובסקי תשס״א:100–101; Strange-Burke 2011:127). תקופת שפל זו משתקפת בהעדר ממצא ארכיאולוגי, לבד מקברים, ככל הנראה של חיילים ששמרו על הנמל (ארבל ופיילשטוקר תשס״ט:40–41). בשטח שממזרח לתל נהרסו המבנים מהתקופה הצלבנית וכוסו במפולות, ככל הנראה מההרס של בייברס.

התקופה העות׳מאנית

ההתיישבות ביפו התחדשה במאה הט״ז. בראשית המאה הי״ט שוקמה העיר לאחר ההרס של הכיבוש הנפוליאני, נבנו בה ביצורים, מבני ציבור, אכסניות, חנויות ורחובות. ברבע האחרון של המאה הי״ט בוטל רשמית מעמדה כעיר מבצר. חומותיה פורקו, החפיר מולא והאזור שבו הייתה החומה הפך לדרך ראשית (רחוב יפת כיום). העיר החלה להתפתח בקצב מהיר מחוץ לגרעין הקדום (קרק 2003:27). מטעי ההדרים שהשתרעו סביב מילאו תפקיד חשוב בכלכלתה, והאוכלוסייה בעיר הגיעה לשיאה (קרק 2003:60–61, 86–101, 180–211). סביב הגרעין הקדום נבנו חנויות, שדרות ושכונות חדשות; השטח שממזרח לתל שימש למגורים ולמסחר. השרידים שהתגלו בחפירה הם חלק ממבנה גדול שנחשף בעבר (פיילשטוקר ובורק 2009). הממצא הארכיאולוגי עולה בקנה אחד עם העדויות ההיסטוריות (ארבל ופיילשטוקר תשס״ט:41–42).

תוצאות החפירה תורמות להבנת המערך העירוני של העיר התחתית ממזרח לתל, ומשלימות את השרידים שנתגלו בעבר ב״מתחם גנור״ ובשוק הפשפשים לכדי תכנית ברורה. הן מרחיבות את ידיעותינו על התפתחות חלק זה של העיר בתקופות ההלניסטית, הביזנטית, האסלאמית והעות׳מאנית המאוחרת בכלל, ובתקופה הצלבנית בפרט.

הערות

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-5656) נערכה מטעם רשות העתיקות, במימון בתי גן להשכרה בע״מ ובניהול המחברת. סייעו שלמה יעקב־ג׳ם (מנהלה), אלכסנדר גליק (הכנת שטח), אברהם האג׳יאן וטניה קורנפלד (מדידות), נטליה זק (סרטוט תכניות), אסף פרץ (צילום), לנה קופרשמידט (ניקוי ושימור מתכת), מרינה שויסקיה (ציור כלי חרס), קלרה עמית (צילום ממצא), אביבה בושנינו (קרמיקה), יעל גורין־רוזן (זכוכית), רוברט קול (נומיסמטיקה), אמיר גולני (חרוזים), משה שדה (ארכיאוזואולוגיה) וג׳ק נגר (פסיפס). סייעו רבות מרטין פיילשטוקר, יואב ארבל, אמיר גורזלזני וליאור ראוכברגר (ייעוץ), מרים אבישר ועדנה שטרן (זיהוי קרמיקה וייעוץ) ומשה עג׳מי ודייגו ברקן. תודה מיוחדת לשושנה ישראלי על עריכה איכותית ומדויקת, על הייעוץ ועל הסיוע בסיום כתיבת המאמר.

[2] תודה ליואב ארבל שהפנה את תשומת לבי לסוגיה זו, וסייע באיתור המקורות ההיסטוריים.

[3] תודה לג׳ק נגר שביצע את הבדיקות.

[4] תודה ליעל גורין־רוזן ונטשה כצנלסון על הייעוץ.

[5] אני מודה לאיילה לסטר על המידע.

[6] לנה קופרשמידט ניקתה את המטבעות וקלרה עמית צילמה אותם.

[7] אתרים שנמצאו בהם מטבעות ארמניים: עכו, עתלית, חורבת עקב (כרמל), קיסריה, תל כיסן, בית גוברין, ירושלים ונבי סמואל (ירושלים).

[8] תודה לדונלד צבי אריאל על הנתונים אודות המטבעות מיפו, וכן לחופרים מרטין פיילשטוקר, יואב ארבל וליאור ראוכברגר.

הפניות

אבשלום־גורני ד׳ תשס״ד. שרידים מן התקופה הביזנטית עד העות׳מאנית בבית שאן: חפירת הצלה ממערב לאמפיתאטרון. **עתיקות** 46: 93–111.

איילון א׳ ושורק ח׳ תשנ״ט. **עצם העניין: ממצאים קדומים מעצמות בעלי־חיים**. תל אביב.

ארבל י׳ 2008. יפו, מתחם שוק הפשפשים. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 120 (8.9.2008). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=900&mag_id=114 (תאריך גישה 17.3.2013).

ארבל י׳ 2012. יפו, רחוב יהודה הימית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (31.12.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=2150&mag_id=119 (תאריך גישה 17.03.2013).

ארבל י׳ תשע״ד. נטישת יפו בתקופות הממלוכית והעות׳מאנית הקדומה: העדות הארכיאולוגית. **קדמוניות** 146: 96–100.

ארבל י׳ ופיילשטוקר מ׳ תשס״ט. העיר התחתונה של יפו. **קדמוניות** 137: 31–42.

בושנינו א׳ ויקואל א׳, כרך זה. הממצא הקרמי מ״מתחם גנור״ ביפו.

בן־ארי ח׳ 2011. בן זכאי, מסילת רכבת. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 123 (29.12.2011). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1908&mag_id=118 (תאריך גישה 17.3.2013).

גורזלזני א׳ תשס״ד. אתר מסוף התקופה הביזנטית ומהתקופה האסלאמית הקדומה בצרפנד אל־ח׳ארב, נס ציונה. **עתיקות** 46: 37–47.

טולקובסקי ש׳ תשס״א [תרפ״ו]. **תולדות יפו**. ירושלים.

טל א׳ תשס״ז. **הארכיאולוגיה של ארץ־ישראל בתקופה ההלניסטית: בין מסורת לחידוש**. ירושלים.

טליס ס׳ 2012. באר שבע, רחוב בית אשל. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 124 (9.12.2012). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=2137&mag_id=119 (תאריך גישה 17.3.2013).

יקואל א׳ תשע״ג. **קברים וקבורה ביפו בתקופה הרומית (המאה הא׳ לפני הספירה – המאה הד׳ לספירה)**. עבודת מוסמך, אוניברסיטה תל אביב. תל אביב.

יקואל א׳ ומרכוס ג׳ כרך זה. השוליים הצפוניים־המזרחיים של העיר יפו לאור החפירות בשדרות ירושלים והסביבה.

פיילשטוקר מ׳ ובורק א׳ 2009. יפו, מתחם גנור. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (17.2.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.asp?id=1049&mag_id=115 (תאריך גישה 18.3.2013).

קרק ר׳ 2003. **יפו: צמיחתה של עיר, 1799–1917** (מהדורה 2). ירושלים.

Arbel Y. 2011. The Hasmonean Conquest of Jaffa: Chronology and New Background Evidence. In M. Peilstöcker and A.A. Burke eds. *The History and Archaeology of Jaffa* 1 (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 1; Monumenta archaeologica 26). Los Angeles. Pp. 187−196.

Boas A.J. 1997. A Rediscovered Market Street in Frankish Acre? *‘Atiqot* 31:180−186.

Boas A.J. 1999. *Crusader Archaeology: The Material Culture of the Latin East.* London–New York.

Boas A.J. 2010. *Domestic Settings: Sources on Domestic Architecture and Day-to-Day Activities in the Crusader States* (The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400–1500 84). Leiden–Boston.

Boas A.J. 2011. Frankish Jaffa. In M. Peilstöcker and A.A. Burke eds. *The History and Archaeology of Jaffa* 1 (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 1; Monumenta archaeologica 26). Los Angeles. Pp. 121−126.

Bedoukian P.Z. 1962. *Coinage of Cilician Armenia* (Numismatic Notes and Monographs 147). New York.

Der Nersessian S. 1969. The Kingdom of Cilician Armenia. In R.L. Wolff and H.W. Hazard eds. *History of the Crusades* II: *The Later Crusades, 1189−1311* (2nd ed.). Madison. Pp. 630–659.

Foran D. 2011. Byzantine and Early Islamic Jaffa. In M. Peilstöcker and A.A. Burke eds. *The History and Archaeology of Jaffa* 1 (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 1; Monumenta archaeologica 26). Los Angeles. Pp. 109−120.

Golani A. 2013. *Jewelry from the Iron Age II Levant* (OBO.SA 34). Fribourg–Göttingen.

Gorin-Rosen Y. This volume. Glass Vessels and Glass Production Remains from the "Ganor Compound" in Yafo (Jaffa).

Hennequin G. 1985. *Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque nationale: Asie pré-mongole, les Salǧūqs et leurs successeurs.* Paris.

Makrizi T.E.A. 1845. *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Egypte* 1 (E. Quatremère transl.) (2 vols.). Paris.

Mumcuoglu K.Y. and Zias J. 1988. Head Lice, Pediculus humanus capitis (Anoplura: pediculidae) from Hair Combs Excavated in Israel and Dated from the First Century B.C. to the Eighth Century A.D. *Journal of Medical Entomology* 25:545−547.

Mumcuoglu K.Y. and Zias J. 1989. How the Ancients De-loused Themselves. *BAR* 15:66−69.

Peilstöcker M. 2011. The History of the Archaeological Research in Jaffa, 1948−2009. In M. Peilstöcker and A.A. Burke eds. *The History and Archaeology of Jaffa* 1 (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 1; Monumenta archaeologica 26). Los Angeles. Pp. 17−24.

Peilstöcker M. and Burke A.A. eds. 2011a. *The History and Archaeology of Jaffa* 1 (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 1; Monumenta archaeologica 26). Los Angeles.

Peilstöcker M. and Burke A.A. 2011b. Preliminary Report for the 2007 Ganor Compound Excavations. In. M. Peilstöcker and A.A. Burke eds. *The History and Archaeology of Jaffa* 1 (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 1; Monumenta archaeologica 26). Los Angeles. Pp.177−186.

Porath Y. 2002. Hydraulic Plaster in Aqueducts as a Chronological Indicator. In D. Amit, J. Patrich and Y. Hirschfeld eds. *The Aqueducts of Israel* (*JRA* Suppl. S. 46). Porthmouth, R.I. Pp. 25−36.

SNG Ptol.: A. Kromann and O. Mørkholm. *Sylloge Nummorum Graecorum; Denmark. Egypt: The Ptolemies*. Copenhagen 1977.

Stern E.J. 2012. *'Akko* I: *The 1991–1998 Excavations; The Crusader-Period Pottery* (IAA Reports 51/1). Jerusalem

Strange-Burke K.S. 2011. Mamluk Jaffa: A Note. In M. Peilstöcker and A.A. Burke eds. *The History and Archaeology of Jaffa* 1 (The Jaffa Cultural Heritage Project Series 1; Monumenta archaeologica 26). Los Angeles. Pp. 127−128.

REMAINS FROM THE BYZANTINE, EARLY ISLAMIC, CRUSADER AND OTTOMAN PERIODS IN THE "GANOR COMPOUND," YAFO (JAFFA)

ERIOLA JAKOEL
(PP. 71*–83*)

Extensive archaeological excavations were conducted between 2004–2008 in the "Ganor Compound" in Yafo, located on the eastern fringes of the ancient tell and to the west of the Flea Market. Unearthed were finds dating from the Late Bronze Age to the days of the British Mandate. This excavation (Area E3) was carried out in May 2009 in the eastern part of the compound, which borders on the Flea Market (Fig. 1). The excavation results are described in accordance with a previously determined stratigraphy (Table 1).

Based on data from excavations on the tell and its surroundings, Yafo comprised an upper and a lower city during various periods. The civic center was in the upper city, on the tell, and the lower city was spread out around the tell, and served as a residential, industrial, and burial area. The political situation influenced the geographical boundaries of the lower city, which expanded in periods of peace and economic prosperity and contracted in wartime to around the foot of the tell; sometimes, it was used only for burial. The nature of Area E3 changed accordingly.

The excavation yielded a Hellenistic bronze coin (Stratum VIII), a Byzantine occupation layer (Stratum VI), remains of an Early Islamic installation (Stratum V), remains of structures and installations from the Crusader period (Stratum IV) and foundations of a building from the Ottoman period (Stratum II). Various finds were also recovered (Fig. 7), as were animal bones (Table 2).

The Hellenistic Period (Stratum VIII). A Hellenistic bronze coin of Ptolemy II is one of many such coins found in Yafo, indicating activity in this part of the city at the time (Cat. No. 1; studied by Robert Kool).

The Byzantine Period (Stratum VI). During this period, Yafo resumed operation as one of the major ports in the country, and its economic status grew. The city was frequently mentioned in historical sources and described in various pilgrim journeys. The archaeological finds attest to the city's expansion, thus supportng the historical accounts. The area to the east of the tell was used for public and industrial activities. In Sqs E4, E6 and E8, occupation layers were exposed (L6812, L6813, L6803; Plan 1), containing potsherds (not illustrated), glass tesserae and glass industrial waste, pointing to a local production.

The Islamic Period (Stratum V). At this time, the city fell into decline, probably since trade with Europe had ceased. Nevertheless, it served as the port of Ramla, the provincial capital. The area to the east of the tell was used for industrial and agricultural purposes. Excavations in Sq E1 exposed part of a square cell (L6800; Fig. 2), probably an installation. Three of its sides were preserved, and its floor was covered with hydraulic plaster, suggesting that it held liquids.

The Crusader Period (Stratum IV). Most of the finds from the excavation date from this period, when Yafo served as the port of the capital city of the Kingdom of Jerusalem. The city was conquered several times during this period. The archaeological remains attest to the city's development and expansion, exhibiting organized street networks, public buildings and dwellings, as well as a well-developed industry.

The area east of the tell was densely populated. Remains of a structure were uncovered, in which two architectural phases were identified. Phase 1 was dated to the late eleventh–twelfth centuries CE, and Phase 2—to the thirteenth century CE. Sections of walls and floors (Figs. 3–6) belonging to this building were preserved. The remains from the current excavation are a continuation of those exposed in a previous excavation on Tanḥum Street (Fig. 1). Examining the plans of the two excavations side-by-side, it is possible to reconstruct a large building that comprised at least seven rooms (Plan 2): A central hall (4) flanked by corridors (3, 5), and two symmetrical chambers next to each corridor (1, 2 to the north, and 6, 7 to the south). The surviving remains are probably part of a larger compound—a spacious dwelling or shops. The buildings and the installation were destroyed in the thirteenth century CE and buried under collapsed stones. The destruction may have been the result of the Mamluk conquest in 1268 under Sultan Baybars, who razed the city to the ground and forbade its settlement.

The Ottoman Period (Stratum II). The town of Yafo was reoccupied and resettled in the seventeenth century CE, and by the nineteenth century, public buildings, hostels, shops and streets were constructed. In the last quarter of that century, its status as a fortified city was officially revoked: its walls were dismantled, the moat was filled in and the city began to develop outside its ancient nucleus. The eastern part of the city became a residential and commercial area. Remains from the period were exposed on the eastern side of Sqs E1–E4, including four pillars aligned on a north–south axis. These remains may be part of a large dwelling that was uncovered in the past.

The finds from the excavation included pottery (see Buchennino and Jakoel, this volume) and glass (see Gorin-Rosen, this volume), mainly dating to the Early Islamic and Crusader periods.

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map (for the excavation in Areas A–D, F, see Jakoel and Marcus, this volume).
Plan 1. Excavation area, plan and sections.
Fig. 2. Installation 6800, looking south.
Fig. 3. Wall 6763, looking east.
Plan 2. Reconstruction of the building based on finds from this excavation and previous ones.
Fig. 4. Wall 6771, looking north.
Fig. 5. Installation 6789, looking south.
Fig. 6. Wall 6757 and plaster floor (L6765), looking north.
Fig. 7. Comb (1) and beads (2, 3).
Table 1. The "Ganor Compound" settlement sequence.
Table 2. Breakdown of domestic animal bones.